

מספרד לצפון אפריקה – השירה העברית במעבר

אפרים חזן

מבוא

הקירבה הגיאוגרפית והקשרים ההדוקים בין צפון אפריקה לספרד הביאו בהכרח לידי זיקה ברורה בחיי הרוח של שני המרכזים. זיקה זו גלויה וברורה בתחומי ההלכה והבלשנות ואף בכל הנוגע לשירה ולפיוט,¹ ברם הסימנים והעדויות שבידינו אין בהם כדי לשרטט את תולדותיו של מרכז השירה העברית בצפון אפריקה, שפעל במקביל ובקשר הדוק עם ספרד.² היצירות שנכתבו במרכז זה מהן שנעלמו ומהן שנבלעו בשירה המפוארת של ספרד. השפעתם של משוררים מגורשי ספרד בצפון אפריקה בשילוב המסורת המקומית וההתפתחות הפנימית של יהודי המקום הביאו לפריחה של מרכז השירה והפיוט העבריים במגרב במאות ה"ז-ה"י,³ מרכז זה המשיך להתפתח ולהתרחב במאות ה"ח-ה"ט עד המאה העשרים.⁴

ראשיתו של תהליך זה בסוף המאה ה"ד ובראשית המאה ה"ו, כאשר הגיעו לאלג'יר ריב"ש (ר') יצחק בר ששת, בארצלונה 1326 – אלג'יר 1407) ורשב"ץ (ר') שמעון בן צמח, ספרד 1361 – אלג'יר 1444) ומלבד תורתם הביאו עימם גם את שירתם, חוליה בשרשרת הזהב של השירה העברית בספרד, המשך לשירתם של רשב"ג וריה"ל.⁴ מאז עד לגירוש הסופי מספרד באו ממנה לצפון אפריקה מגורשים רבים, וביניהם משוררים ופייטנים לא מעטים שבנו את התשתית לשירה העברית במגרב.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – בסוף המאמר.

- 1 ראה: הירשברג א, עמ' 233-249, 261-264; שירמן, שירים חדשים, עמ' 58-59; חזן, בוגנאח, עמ' 13-16.
- 2 סיכום של הידוע לנו ומבחר שירים עתידים להתפרסם אי"ה בספר מקיף, 'השירה העברית בצפון אפריקה', העומד להופיע בהוצאת 'מאגנס'.
- 3 דוגמה לעניין זה – ראה: שירמן, סליחות, המתאר קובץ סליחות מספרד ובין משוררי ספרד המיוצגים בקובץ מצא שירמן כמה וכמה שמות של בני צפון אפריקה.
- 4 על ריב"ש – ראה: שירמן, השירה העברית, עמ' 558-563; מרעלי, עמ' 1-47; הירשברג, א, עמ' 285-287. על רשב"ץ – ראה: שירמן, שם, עמ' 588-591; מרעלי, עמ' 1-47; הירשברג, א, עמ' 298-302. השפעתם של משוררי ספרד ניכרת היטב, כגון הקינה לט' באב 'ארץ חפץ נדחיק' (שירמן, שם, עמ' 562-563), שכתב ריב"ש, הכתובה בעקבות 'ציון הלא תשאליו', אף שהיא בנויה בתבנית מעין אזורית.

כיוון שהשירה העברית בספרד מסמלת את תור הזהב כשיאו ואת תפארת התרבות היהודית הספרדית — עצם היצירה השירית הזו במגרב מלמדת על הזדהות עם התרבות היהודית בספרד ועם ההווי ואורח החיים בקהילות הספרדיות. מצד שני הגזרות והגירוש גרמו למשבר גדול וליחס של דחייה כלפי הערכים הספרדיים וכלפי התרבות הפוגעת. יתר על כן המידה של צידוק הדין שהיתה חלק מאמונתם של יהודים אלה הביאה אותם לפשפש במעשיהם ולבקר בחריפות את אורח החיים ואת התרבות החילונית שהיו מקובלים בקהילות יהודי ספרד.

השאלה היא כיצד השפיע מתח זה על שירת המגורשים? כיצד השלים המשורר בין הקטבים של דחייה ודבקות, של קרבה ומרחק? מהי מידת הזיקה של שירתם למאורעות ההיסטוריים האקטואליים בני הזמן? מה היחס בין מסורות השיר שהילכו בהן ובין מה שחידשו בשירתם? ומה מכל המאפיינים הללו ומן ההקשרים ההיסטוריים של שירה זו השפיעו על שירת צפון אפריקה בדורות הבאים. על שאלות אלה אנסה לענות להלן, בכיוונים אחדים שמתוכם יעלו מגמותיה ומאפייניה של שירה זו.

אפתח ברשב"ץ ובשירת הפולמוס שלו, משום שיותר מכול משקפת שירתו את המאבק הפנימי והחיצוני של דור הגירוש בספרד ואת נפתולי אלוקים שנפתלו יהודים אלה עם ארץ אהבתם ועם תרבותה. אף הויכוח ודרך הפולמוס מסורת ארוכה להם בשירת ספרד למיום היווסדה, עוד מימי מנחם בן סרוק ודונש בן לברט.

א. רשב"ץ — שירת הפולמוס

הרשב"ץ באחדים משיריו נסך ממד של אקטואליה וגם נימות חריפות של ויכוח ופולמוס נגד הנוצרים, ותוך כדי בקשתו ותפילתו להצלה הוא זועק את זעקת הגזרות, הרדיפות והגירוש. דבריו משקפים היטב את האווירה הקשה של העימות עם הנוצרים במאה השנים האחרונות בחיי הקהילה היהודית על אדמת ספרד, עימות שכלל דברי שכנוע ודברי פיתויים, ויכוחים מטעם ודברי איומים, גזרות ושמדות בכפייה ובאונס. לחץ קשה ואלים גם הביא להמרת דת מרצון, הן כדי לזכות ביתרונות חברתיים ולהיפטר מן ההצקות והן מתוך שכנוע פנימי כתוצאה מן המצב בכללו. רשב"ץ ראה בנוצרים עובדי אלילים לכל דבר, כפי שניתן לראות בכירור מן השיר 'ה' שבור זרוע רשע'.

בִּנְהָ בְּמָה / טְלוּאָה וְרָמָה / וּבְקוֹל דְּמָמָה

מְשָׁפִים וּמְעָרִיב / מִבֵּית מְלֵא זְבָחֵי רִיב

לְחָם כְּזָבִים מְקָרִיב / וְיִקְרָא לוֹ 'ה' שְׁלוֹם'

תיאור הבמה, המצופה בכד צבעוני (טלוואה, על-פי יחזקאל טז: טז), הכינוי 'בית מלא זבחי ריב' (על-פי משלי יז: א) לכנסייה, הלעג לפולחן ולקורבן הקדוש, המכונה כאן

'לחם כזבים' (על-פי משלי כג: ג) — כל אלה אינם מותרים מקום לספק לגבי עמדת הדובר כלפי הפולחן הנוצרי, ומכאן החלטתו הנחרצת — ייהרג ואל יעבור.

וְאֲנִי אֲמַרְתִּי: בְּדַמִּי יָמִי / אֶלֶף שְׂאוֹל בְּאֶשְׁמִי
כִּי מִפְּנֵי חַטָּאתַי בְּעֶצְמִי / אֵין שְׁלוֹם.

הדובר מחליט כי מוטב לו להיהרג ולמות קודם זמנו (על-פי ישעיה לח: י) מאשר להיכנע ללחץ הנוצרי, והוא רומז לאלה שעשו כך, כפי שנאמר בטור הקודם לאלה המצוטטים: 'רבו כמו רבו / במי מריבה רבו / בריבם עמדי נצבו'. 'מי מריבה' (במדבר כ: יג) רמז למי הטבילה, ולפיכך מדבר הטור באותם שהמירו את דתם, והשורש 'ריב' מציין גם לשון ריב וויכוח, גם לשון ריבוי, ובעיקר לשון מרד ומרי בקב"ה, על-דרך 'הוי רב את לצרו' (ישעיהו מה: ט). הדברים מתייחסים אפוא למומרים שהצטרפו לנוצרים בוויכוחים הדתיים, והיו קשים מן הנוצרים גם בהיותם דוגמה רעה 'בריבם עמדי נצבו'.⁵

השיר פותח בסירוכו המוחלט של הצד הנוצרי להניח ליהודים. צד זה משנס מותניים ועושה מאמצים מיוחדים ואף יוזם פרוכוקציות: 'חילים מגבר / ושלום כי אדבר / עובר ומתעבר / מה לך ולשלום?'. השיר מצטט בכאב רב את דברי המפתים: 'אומר לי: לך עבוד אל זר / ויקם לך אומר תגור / ובו תהיה נעזר / וישם לך שלום', וכן במחרוזת הבאה: 'אומר לי: אם עתה / תמיר כבודך — אתה / תבוא אל אבותיך בשלום'. הסיימות המקראיות בסופי המחרוזות מסתיימות במלה 'שלום', ובכך מתעצמת תחושת המצוקה האיומה שהדובר נתון בה.

שיך אחר של הרשב"ץ, שעדיין לא נתפרסם, מעלה תיאור מפורט של התקופה הטראגית שלמן גזרות קנ"א ואילך. גם בשיר זה מציג המשורר את האווירה הקשה בדור של גזרות ושמד, בדור הנתון תחת מכבש כבד של איומים אלימים ופיתויים מתמידים להשתמד, בדור שכמה מטובי בניו חצו את הגבול אל העבר השני ועלו שם לגדולה. השיר חוזר וקובע באופן ברור, כי הנצרות אינה אלא עבודת אלילים ועם זה באה התמיהה הגדולה ואף הזעקה על ההצלחה המדינית של הנוצרים ועל שליטתם המוחלטת בישראל.

בשל חשיבות השיר, הוא מובא בזה במלואו מתוך כתב-יד אוקספורד 1180/1, דף 11, ע"ב. השיר מוגדר כ'תחינה לפר' וישב יעקב יום ב', והוא אחד מסדרה של תחינות לפרשות השבוע, שנאמרו, כנראה, בימי שני וחמישי. השיר כתוב בתבנית סטרופית מעין אזורית, בת שש מחרוזות. בכל מחרוזת שני טורים ארוכים, הטור הראשון בן שלוש צלעות והטור השני בן ארבע צלעות, הצלע הרביעית היא סיומת

5 שירמן, השירה העברית, ב (עמ' 591), מבאר את השורה הזו: 'הם מרובים כמו אלה שהתקוטטו על-ידי מי מריבה' — כלומר הוא קורא את הטור הזה כהמשך לויכוח שבין היהודים לנוצרים. ביאור זה נשמע דחוק. אמנם בהמשך מוסיף שירמן: ('ואולי גם רמז למי הטבילה') — והסבר זה נראה לי, ולפיו פירשתי. השיר כולו ראה שם: עמ' 589-591. דברי הרקע לשירת רשב"ץ — שם, עמ' 588-589.

מקראית המסתוימת במילה 'כסף', ובכך נוצרת התבנית המעין אזורית. המשקל אינו מוגדר והוא נע בין ארבע לעשר הברות.

ה', למה תביט בוגדים

ה', למה תביט בוגדים תחריש / לבלע עם עני ישבע ריש
גוי חנף כצפועוני יפריש

אומר: 'אשמה כי רב חילי / בנין נספי עצבי ופסלי
את קרבני זה אלי / ואת גביעי, גביע הפסוף'

5 שלו בוגדים / ואהלי שודדים

והמה היו במורדים

'האח' אמרו ערלים / 'בישראל אנהנו מושלים
ונמכרנו לישמעאלים / בעשרים כסף'

מדוע ירש מגדיאל / ארצו, הבנים אין לישראל
אם יורש אין לו וגואל

10 פי ריחו הבאיש / כל בן מחפיר ומבאיש
וכל עבד איש / מקנת כסף

עבדים בו משלו / ושארו אכלו

בזו איש לו ואכלו

15 עם חוטא ונואל / בדם פשעיו מגואל

בעץ פסלו ישאל / נחפה בכסף

ואלהים אין זולתו / ויעזב את עבדיו סגולתו

בנד עם לפסיליהם — תהילתו

אומר: 'בם אמשול ואותם אד / בכח כרוב ומלאך

20 לא בכח יגבר אד / את הזהב ואת הפסוף'

נוודת מקנה / שה פזורה בכל פנה

עוד תבוא לציון ברנה

פי חסד נשאה / לפני אל וחן מצאה

מכרה בלא חון — ויצאה / חנם אין כסף

ביאורים ומקורות

- 1 ה' [...] לבלע: על-פי חבק' א יג, ובוגדים הם הנוצרים. עם [...] ריש: כינוי לישראל הנמקים בגלות.
- 2 גוי חנף: עם רשע ונוכל, על-פי יש' י:ו.
- 3 אומר [...] ופסלי: דברי רהב של האויב, המתרברב כי הצלתו באה לו בזכות דתו, על-פי יש' מח:ה.
- 4 את [...] אלי: הקרבן הקדוש המסמל בעיני הנוצרים את אל משיחם. ואת [...] הכסף: על-פי בר' מד:ב, ועניינו הפולחן הנוצרי.

- 5 שְׁלוּ בּוֹגִדִים : עַל־פִּי יִר' יב:א.
 7 הָאֵח: קְרִיאָה שֶׁל שְׁמַחָה עַל שְׁלֹטוֹנָם בִּישְׂרָאֵל. עַרְלִים: כִּינּוּי לְנוֹצְרִים שְׂאִינָם נִימּוּלִים.
 8 וְנִמְכַרְנוּ [...] כֶּסֶף: עַל־פִּי בְר' לֹז:כז-כח.
 9-10 מְדוּעַ [...] וְגוֹאֵל: עַל־פִּי יִר' מֵט:א.
 11 רִיחוּ הַבַּאִישׁ: דִּיבְרוּ בּוֹ סֵרָה.
 12 וְכֹל [...] כֶּסֶף: עַל־פִּי שְׁמוֹת יב:מד.
 16 בַּעֲץ פֶּסֶל: כִּינּוּי שֶׁל לַעֲג לַצֶּלֶב הַעֵץ. יִשְׁאֵל: עַל־פִּי הו' ד:יב. נִחְפָּה בְּכֶסֶף: עַל־פִּי תה' סח:יד.
 19 כְּרֹב וּמְלֹאךְ: שֶׁהַנּוֹצְרִים מִיִּחְסִים כּוֹחַ שֶׁל הַכְרַעָה וְעִזְרָה לְמַלְאָכִים.
 20 לֹא כִכָּה יִגְבֵּר: שׂ"א ב:ט. אַךְ [...] הַכֶּסֶף: עַל־פִּי בַמ' לֹא:כב.
 21 נִוֹדַת מְקַנָּה: זֶה כִּנְסַת יִשְׂרָאֵל הַנּוֹדַת בְּגִלּוֹת. שֶׁה פְּזוּרָה: כִּינּוּי לִישְׂרָאֵל עַל־פִּי יִר' נ:יז.
 22 עוֹד [...] כְּרָנָה: עַל־פִּי יִש' נֹא:יא.
 23 כִּי [...] מִצָּאָה: עַל־פִּי אִס' ב:טו-יז.
 24 מִכְרָה בְּלֹא הוֹן: עַל־פִּי תה' מד:יג; יִש' נב:ג. וַיִּצְאָה [...] כֶּסֶף: עַל־פִּי שִׁמ' כֹּא:יא.

ב. רבי אפרים אנקאווה — שירה אישית

שירת הפולמוס של רשב"ץ טבעית היא לדור סוער ופגוע, אך גם לעת כזאת לא נעלמה שירת הפרט, המציגה את היחיד ואת עולמו בינו ובין קונו, בינו ובין תחושותיו ואמונותיו. שירה זו נדגים ביצירתו של רבי אפרים ברבי ישראל אנקאווה (ספרד 1359? — תלמסאן 1441),⁶ אחת הדמויות הנערצות ביותר על יהודי צפון אפריקה, המקיימים עד היום יום הילולא שלו בל"ג בעומר. אביו, מחבר ספר 'מנורת המאור', הועלה על המוקד על קידוש ה' בגזרות קנ"א. רבי אפרים נמלט לצפון אפריקה ושהה בעיר מראכש ואחרי כן נתישב באלג'יר. הוא נחשב צדיק וקדוש וכל ימיו היה מתאבל ומתענה על הגזרות שהיכו ביהודי ספרד. הוא מוזכר בהערכה רבה על־ידי חכמי דורו, ביניהם ריב"ש. ממורשתו הגיעו לידנו הספר החשוב 'שער כבוד ה' — הכולל תשובות על השגות הרמב"ן על 'מורה נבוכים' לרמב"ם — שנכתב כתשובה לשאלת בנו, ר' ישראל אנקאווה. לדעת הרב ש' אסף גם החיבור 'פירוש התורה דרבנו אפרים' הוא לרבנו אפרים אנקאווה.⁷

רבנינו אפרים כתב גם פיוטים, ושניים מהם, 'אלה מהימן די ברא זמן', הכתוב בארמית, והפיוט 'אדון עולם אשר נעלית',⁸ נתקבלו למחזור אלג'יר ליום הכיפורים. אף ספרו 'שער כבוד ה' כולל שיר פילוסופי ארוך, במתכונת שירת ספרד וכמשקל המרובה. לידנו הגיע שירו 'אזעק מר ואקונן' 'להחכם כהה"ר אפרים נקאווה כשראה בחלום שימות באותה שנה'. זו יצירה מיוחדת בטיבה, שאותה כתב רבינו עקב חלום שלו, והיא מעין קינה על מותו. בצד הצער והאבל על המוות, כוללת הקינה תוכחה לאדם באשר הוא אדם. בשתי המחרוזות האחרונות הוא נפרד מן העולם, הוא רץ

6 ראה: הירשברג, א, עמ' 285-286; טולידאנו, עמ' סא-סב.

7 ראה: אסף, עמ' א-ח.

8 הראשון — ראה: דרידזון, א, 4308. השני — ראה: שם, 578.

ל'צורך החיים' ו'לעולם זיו השכינה' ומבקש להזכיר שמו לברכה. לזכור את יום המיתה ולא ללכת שבי אחרי קסמי השוא של עולם השקר. זו שירה אישית, המציגה עמדה מפתיעה של דובר בשיר קינה, בעל יסודות של שירת מוסר. מפאת ייחודה היא מובאת בזה, בפעם הראשונה בדפוס, במלואה.

אזעק מר ואקונו

לקראת המוות ועולם האמת. שיר מעין אזור בן שבע מחרוזות. בשלוש המחרוזות הראשונות 3 טורי ענף, טור מעין אזור ורפון, ובארבע המחרוזות האחרונות ארבעה טורי ענף וטור מעין אזור. התריזה: אאאבר גגגבר דדדבר ההההבר (ר = רפון) משקל: שש הברות דקדוקיות בצלע. חתימה: אפרים נע. כתובת: להחכם כהה"ר אפרים נקאהו כשראה בחלום שימות אותה שנה. מקור: כ"י ביהמ"ד לרבנים, פאריס 26, דף 87, ע"ב.

אָזעק מֶר וְאַקוֹנוֹ / עָלִי מִפֶּת הַמֶּנֶת
וְאַיִלִיל מֶר וְאַתְאוֹנוֹ / לְלַכֵּת בְּגִיא צְלָמֶנֶת
וּמִשְׁחִית לְלֶכְדֵי כוֹנוֹ / הוּא מִלְאַף הַמֶּנֶת
הוּא הַבוֹגֵד בּוֹגֵד / וְהוּא הַשׁוֹדֵד שׁוֹדֵד
שְׁמוֹעַ שְׁמַעֲתִי / אֶפְרַיִם מִתְנוֹדֵד 5

פֶּחַח פֶּה בַתְּאַנְיָה / וְאַנְיָה וְהוֹמְיָה
לְיוֹם הַמֶּנֶת יוֹתֵר / אֲנוּס לְשֵׁאוֹל תַּחֲתֶיךָ
וְאִין פּוֹדָה מִשְׁחַת / רֹב עֶפֶר מֵאַפְלָיָה
לְזֹאת הַיִּתִּית שׁוֹקֵד / כְּצִיפּוֹר עַל גַּג בּוֹדֵד

רָאָה בֶן אָדָם עָלוֹב / וְהַתְּבוֹנוֹ אַחֲרֵיתֶךָ 10
בְּנוּס לִיחֵד בְּעַת תַּחֲשֵׁף / וְתַכְהֶה עֵין רְאוּתֶךָ
וְתַקְרָא לְשִׁחַת אָבִי / וְלִרְמָה הִיא אַחוּתֶךָ
וּמֵאַרְצֵי הַחַיִּים / לְעוֹלָם תְּהִי נוֹדֵד

יָרָא הָאֵל, בֶּן אָדָם / בְּטָרְס נְבוֹא עֲתֶךָ 15
וְהַתְּיַשֵּׁר לְלַכֵּת / בְּחַקוֹתַי בְּכָל יְכוּלֶתֶךָ
וְהוֹד תְּבַל אֵל יְשִׁיא / אוּתֶךָ וְאֵל פִּתְּךָ
כִּי בְיוֹם תִּסַּע יָסוּר / שְׁבִטֶךָ וּמִשְׁעַנְתֶּךָ
לֹא תִמְצָא בְּלַעֲדֵי / מִזַּעַק וּמַעוֹדֵד

מָה אֲנוּשׁ כִּי יִזְכֶּה / נְכִי יִצְדַּק לְלֹד אִשָּׁה 20
וְרֵאשִׁיתוֹ סֶרְחוֹן / וְאַחֲרֵיתוֹ הִיא בּוֹשָׁה
לְתוֹלַעַת הוּא מֵאַכֵּל / וְלִרְמִיָּה הוּא יְרוּשָׁה
לְזֹאת מְרָה וְשׁוֹד יִצְעַק / וְיִחַרֵּד חֲרָדָה קִשָּׁה
לְיוֹם יִגְוַרְהוּ בְּחַרְמוֹת / וְאוֹתוֹ יִצְוֹד

- 25 נְדָתִי מְעוֹלְמָכֶם / עוֹלָם הַפּוֹכְבִים
 אֲשֶׁר עֲנִינֵינוּ פֶּעַס / וְכָל יָמֵינוּ מְכַאוּבִים
 וְרָצְתִי לְצָרוֹר חַיִּים / כְּלָם אַרְוָכִים וְטוֹבִים
 לְעוֹלָם זֵיו הַשְּׂכִינָה / אֲשֶׁר כָּל יָמֵינוּ עֲרָבִים
 לְהַתְּלוֹנָן בְּצַל שְׂדֵי / וּבָסְתֵרוּ אֶתְעוֹדָד
- 30 עֲלִיכֶם אַחֵי וְרַעֵי / לְהַזְכִּיר שְׁמִי לְבִרְכָה
 קוּוּ לְעוֹלָם זֶה מֵאֵד / אֲשֶׁר טוֹבְתוּ אַרְוָכָה
 וְאֵל יִשְׂיָא אֶתְכֶם — / עוֹלָם שׁוֹד וְהַפְּכָה
 אֲשֶׁר עֲנִינֵינוּ פֶּעַס / וְתוֹחַלְתּוּ מְמוֹשְׁקָה
 וְכֹל חֵי תַחַת פְּפוֹת / וְגָלִי מִן תְּרוֹדָד

ביאורים ומקורות

- 1 מכת המוות: הבשורה הרעה שנאמרה לו בחלום כי ימות באותה שנה.
- 2 ואתאונן: אתאבל. ללכת בגיא צלמות: על-פי תה' כג:ד. וכאן עניינו מוות ממש.
- 3 כונן: עומד מוכן ומזומן.
- 4 הוא [...] שודד: על-פי יש' כא:ב.
- 5 שמוע [...] מתנודד: על-פי יר' לא:יז. וכאן עניינו נודד ועוזב את העולם הזה.
- 6 פצח פה: קורא עצמו לאבל ולקינה.
- 7 יותר: לא נתפרש לי. אפשר שהוא מתייחס לנאמר בטור הקודם, ואולי כוונתו: יותר — כלומר את התאניה ואניה יש להשאיר ליום המוות. אנוס: האדם באשר הוא אנוס לשאול תחתיה.
- 8 ואין פודה: על-פי תה' מט:ח. רוב עפר מאפליה: תמורה ל'שחת'.
- 9 לזאת [...] בודד: על-פי תה' קב:ח. מהורהר ומלא מחשבות.
- 11 בנוס [...] ראותך: לעת זקנתך וקרבך למות, על-פי דב' לד:ז.
- 12 ותקרא [...] אחותך: על-פי איוב יז:יד.
- 15 והתישר ללכת: לך ישראל.
- 16 והוד תבל: הנאותי המדומות של העולם הזה.
- 17 שבטך ומשענתך: רכושך ומשפחתך שאתה סומך עליהם, והלשון על-פי תה' כג:ד.
- 18 מזעק ומעודד: המקוננים המככים את מותך והסוכבים אותם העונים להם ומעודדים אותם בכבייתם.
- 19 מה [...] אשה: איוב טו:יד.
- 20 וראשיתו סרחון: בתהליך היווצרותו.
- 22 לזאת: על מצבו ואפסותו ועל אחריותו.
- 23 ליום: הוא יום המיתה. יגורוהו בחרמות: על-פי חבק' א:טו. ימשכהו ברשתו. יצודד: יצוד, ילכוד.
- 24 נדתי מעולמכם: דברי הדובר היודע כי הוא עומד ללכת לעולמו. עולם הכוכבים: שהארץ הוא כוכב במערכת כוכבי הלכת, ועם זה מציין הביטוי את הברק שאינו ניתן להשגה ואת תלות האדם בגורלו.
- 25 אשר [...] מכאובים: על-פי קה' ב:כג.
- 26 ורצתי: אני הולך ברצון ובמהירות. צרוך החיים: על-פי ש"א כה:כט.
- 27 זיו השכינה: על-פי תיאור העולם הבא בכרכות יז ע"א.
- 28 להתלונן בצל שדי: על-פי תה' צא:א.
- 30 לעולם זה: הוא עולם האמת שאני הולך אליו.
- 31 עולם שוד והפכה: עולם של פשעים ושל פגעים.
- 32 ותוחלתו ממושכה: התקוה לטוב מתמשכת ואינה מתממשת.
- 33 וכל [...] רודד: המוות רומס ודורס את החיים כולם, ואין לאדם אלא לקוות לחיי העולם הבא.

ג. בדור גירוש ספרד (רנ"ב) ולאחריו

1. ר' סעדיה אבן דנאן

בגירוש רנ"ב הגיעו לצפון אפריקה אחרוני משוררי ספרד, כגון: רבי סעדיה אבן דנאן (רס"ד), הוא הפך לדמות מרכזית בין בני קהילתו החדשה, והיה פעיל כמנהיג, כאיש הלכה ואף כרושם דברי הימים. רס"ד היה לא רק משורר מחונן אלא גם בקי מאין כמוהו בצדדיה העיוניים של שירת ספרד, כפי שעולה מספרו 'מלאכת השיר'.⁹ בספר זה הדגים רס"ד את המשקלים השונים שהוא תיאר בעזרת עשרות מכתמים מפרי עטו, רובם במתכונת שירת החשק הספרדית, והם מלמדים על שליטה נאה בלשון ויכולת המצאה. חוש ההומור ויכולת החידוד הלשוני שלו משתקפים יפה בשירים הקצרצרים הללו וכן בשיר סאטירי שכתב נגד אחד הקמצנים בדורו. בצד שירתו החילונית כתב רס"ד פיוטים שונים ומהם שנקלטו במחזורי צפון אפריקה. כן כתב שירה דידיאקטית, ובה שירים המתארים את מסכתות הש"ס ואת פרקיהן. השפעת שירתו ניכרת כבר בצעדיה הראשונים של השירה העברית במאה הט"ז, בשירת מנדיל אבי זמרה.¹⁰ שיריו על מסכתות הש"ס ופרקיהן נעשים דוגמה לשירים מעין אלה בדורות שלאחריו.¹¹

2. בן בקראט ובן זמרה

לאחר גירוש רנ"ב הגיעו לצפון אפריקה ממאלאגה שני ידידים, רבי אברהם בן בקראט הלוי ורבי אברהם זמירו (או בן זמרה), שניהם משוררים וגם תלמידי-חכמים ואנשי ציבור. שירתם, שעודנה טמונה בכתבי-יד, משקפת את אחריתה של שירת ספרד. מאת ר"א בן בקראט נשתמרו תיאור ספרותי וקינה מפורטת על הגירוש, אשר זכו להערכה כמקור היסטורי מהימן, ועם זה לא חסר בהם הממד הספרותי. מורשתו השירית, שהוצגה בקצרה בידי י' שטרית,¹² כוללת פיוטים ושירי שבת, חידות ושירי שעשועים, וכן פתגמים ומשלים שהוא תירגם ועיבד מן הערבית והביא את המקור הערכי בצד התרגום. עוד בולטים בדיוואן שלו שירים בעלי צורות גיאומטריות וצורת אילן, והן מלמדות על שירה בעלת מסורת ארוכה. אכן דרך זו היא פיתוח והמשך להתחלות מעין אלה בפתחה של השירה המאוחרת יותר בספרד.¹³ שירת בן בקראט

9 על רס"ד — ראה: שירמן, השירה העברית, ב, עמ' 665; עובדיה, עמ' 1-91. על ספרו, מלאכת השיר — ראה: נאיבואר.
10 ראה: חזן, שלוחות, עמ' 46-48.
11 ראה: סירה, דף קכג-קכה.
12 שירתם שבכת"י — ראה: שירת בן זמרה; שירת בן בקראט. שירי בן בקראט כמקור היסטורי — ראה: בן-ששון. הערכה ספרותית — ראה: שיטרית.
13 פגיס, שירי תמונה, עמ' 13-27.

זכתה לשבחים רבים, ואלה נכללו בשיר שבח ארוך, שכתב לכבודו ידידו ר"א בן זמרה. שיר השבח הובא ב'עומר השכחה' לר"א גאבישון, המקדים לשיר שבחים מופלגים לר"א בן זמרה ולשירתו, ואף מוסיף שיר משלו, שיר ארוך, המובא כדוגמה לשירים הפונים אל הנפש.¹⁴ עוד מדגיש בעל 'עומר השכחה' את שליטתו המוחלטת של ר"א בן זמרה בשירה הערבית ובלשונה, בצד כשרונותיו כמשורר עברי. גם ידיעותיו ובקיאותו בפילוסופיה ובעיקר ב'מורה נבוכים' זכות לשבחים מרובים. הדיוואן הכולל את שיריו נתגלה לאחרונה בידי ר' משה עמאר והוא דומה במבחר שיריו לקובץ השירים של ר"א בקראט. בין שירי ר"א בן זמרה נמצא שירי שבח רבים שכתב לידידו, במיוחד לר"א בקראט המכתה בפיו: 'הרב'. בן זמרה כתב גם שירים דידיאקטיים לא מעטים, המסכמים עניינים שונים בהלכה ובלמוד תורה; משלים ושירי מוסר, וביניהם תרגומים מן הערבית אחד מקור ואחד תרגום, כאשר המקור מובא באותיות ערביות; קינות על אישים שהלכו לעולמם; שירי קודש, וכן שיר אחד בעל צורת משולש.

3. 'עומר השכחה' והפיוטים שבו

בין ידידי ר"א בן זמרה, הזוכים לשירי שבח ממנו, נמצא את ר"א גאבישון, מחבר 'עומר השכחה', חיבור שבעיקרו הוא פירוש לספר משלי, ועם זאת כולל ידיעות היסטוריות לא מעטות, בעיקר עניינים בשירה ובפיוט. הדפים האחרונים הם קובץ של שירים שונים משל המחבר וצאצאיו ומשל בני דורם, וביניהם, כאמור, משירי ר"א בן זמרה, וכן משירי ר"ס דנאן, מנדיל אבי זמרה ואחרים. סיפור חייו של המחבר, ר"א גאבישון, אופייני למשוררים מן המגורשים שראינו. הוא היה משורר, משכיל ורופא, שהביא עימו לצפון אפריקה את תרבות יהודי ספרד ואת חריצותם ושאפתותם, ועד מהרה נעשה רופא החצר של מלך אלג'יר וקנה לו מעמד נכבד בקרב בני עמו.¹⁵ קובץ השירים הנספח ל'עומר השכחה' בנוי כמתכונת אופיינית של קובצי השירה שראינו: שירי שבח ושירי קינה, שירי קודש והודאה לקב"ה, שירי מוסר ומשלים, מכתמים — בחלק גדול מהם מתורגמים מן הערבית ומובאים מקור בצד תרגום — חידות המוחלפות בין ידידים, בעיקר על שמותיהם, שירים וירטואוזיים כתובים בטכניקה צורנית מסובכת, כגון שירים שיש בהם רק יתדות, או שירים שכולם מילים בנות הברה אחת, ואף שיר בצורת משולש. בולטים השירים שנכתבו בשבח המקרא ובשבח התלמוד, בהם שירים המפרטים את שמות הפרקים של מסכתות הש"ס, וכדוגמה לכך מובא שירו של ר"ס דנאן.

מעניינים במיוחד הם דברי ההקדמה והקישור בקובץ, המבטאים את השקפתם של

14 השירים מופיעים בסירה, עומר השכחה, דף קלה-קלו.

15 תולדות המשפחה וגלגוליו של הספר וכן פרטים נוספים ראה אחרית דבר, סירה, עומר השכחה.

ספר עומר השכחה

טעמוהו הקדמונים ולא העלוהו על לב • ויבא חסי קדוש זרע קדש זרע ישרים •
 חסר זכה וזיכה חת הרנים • נחנינור ספר משלי מחונר מדוני הקדמונים •
 נפירושים ערנים ואשונים • ה"ה החכם שלם הומיק והעניו כה"ר אברהם נר
 החכם שלם והרפוש כה"ר יעקב גבישון זל"ה מהגידוש של הספרדים אשר
 היה נעיר גרמנטטה עדת חנירים • שחנר וחון ותיקן נו משלים הרנה כולם אחר
 טונים מחירים עיני חכמים יגנונים • והנס שרנו כמו רנו נו המפרשים בלם כתר
 ועטרה על ראשו • חמנס זה הפירוש ילו יתר שפת שהכל כלולים נו ונבלל דרני
 נדריה קטן הכמות ורנ הפיבות • כחשר עניך תמונה משרים :

תוד הסיף נופך משלו נשרים וסלטת חקירות : נדכר חמקוטופר משרים ספחים נכד חלום
 ואנשים ושרים ערבים סמריים סמוקים לסופטים ולמבינים וכל רילי כעמקחם ללוניני קדוש
 יכרום יום סמקור ספר מלי הנרים • וספכ כח נכנ סחנס ח"ר יעקב נטוסיטט סו סוד דברים
 פוקים ופרכט כקב סטוקים ושרים :

הן ספר זה היה גנו ננית האוכרים זה כמה שנים עד היום הזה שהעיר ה' אח רוחו
 גין ונכד חיש תנוונת חיש תמונות המחיל וגנון הר"ר חנניה בניטון נר"ו להדיל והנ
 מכיסו להעמיד זכות ההורים • ונרם מוכי חנפ דחנח להזכיר לחור הרפוס תעלומות
 סכמה סמנוטיו הקדושים והטהורים להיות לו למשכב נפש להשקיר נרנה סמרו חולי
 ירפה ה' בעניו ועמלו וספקוהו נניס זכרם לענומפו ית' חכ"ר :

סוד אל ספרו עליה חנני עליה זל חס כחתי לפעול נעמי ישר חילכ סכ סביר כנעם
 נכ"ר שטואל רודרינס אינריקיש ינו סמרי ינע נכפס ככחזלוחו לכתי ליו נמר
 סרסם הכריכה סל זכ סס • יטלס כ' סעוויחט סמכורחו סלס ח"ר :

בנית וברפוס הגביר הטולה כמר אברהם בנטוורד רפא
 מידרוקה נר"ו :

בליוורנו

בסדר ובשנת ועשו לי סקדש ושכנתי בתוכם לפיק

IN LIVORNO MDCCXLVIII.
 Nella Stamperia d' Abraham Meldola.
 Cum Licentia de Superiori, et Privilegio di S. M. C.

שער 'ספר עומר השכחה', ליבורנו

בני שלושה דורות. בדברים אלה מבוטא רצון עז לשמר ולהצדיק את תרבות שירת החול של יהודי ספרד. כן מובא שם קטע אפולוגטי ארוך על ההזדקקות לערבית ולתרבותה, המציין את הקירבה הרבה שבין העברית לערבית, שהרי בעזרת הערבית מתפרשים פסוקי מקרא ולשונות מן המקרא שיש קושי בהבנתם, ואף פרשני המקרא ורש"י עימם נזקקו לה בפירושיהם. גם גדולי החכמים וההוגים היהודים בספרד כתבו דברי עיון ומחקר בערבית, ואמר המחבר, ועל כן אין רע בכך שהוא עצמו נזקק לדברי משל ותוכמה בערבית כדי לעבדם למכתמים עבריים. התנצלות אחרת היא על כתיבת שירי חשק אלגוריים. אברהם גאבישון, נכדו של בעל 'עומר השכחה', מבקש לכתוב שיר חשק אלגורי באהבת התורה, אך חושש שמא יחשדו בו שאין כוונותיו טהורות, ועל כן מגייס לעזרתו את רבי סעדיה בן דנאן ואת שירתו, הכתובה במתכונת

שירת החשק.¹⁶ השירה והמשוררים זוכים להערכה רבה על הכישרון הנדרש לכך, והשירה אף נחשבת למעין נבואה.

4. רושם הגירוש על השירה

מסגרות השירה בקבצים שסקרנו בפרק זה מלמדות על רצונם של יוצאי ספרד לשמור על קשר בינם לבין עצמם, ומכאן חילופי השירים ביניהם. שירי ידידות וחירות על שמות ודברי הערכה וחיבה, וכן הרצון לשמור על היסוד של התרבות העברית שבידיהם — כל אלה ניכרים בתרגומי המכתמים ודברי המשל, ובעיקר בהבאת המקור בצד התרגום. הדברים בזכות הערבית, הנאמרים ב'עומר השכחה', מלמדים על ההערכה הרבה ללשון זו ולתרבותה, יחד עם זה הם הרגישו צורך בהצטדקות ובהתנצלות. מכל מקום, ספרו של רבי סעדיה אבן דנאן 'מלאכת השיר' על עיוניו ומכתמיו, והתרגומים מן השירה הערבית בקבצים שצוינו מלמדים על יסוד איתן של תרבות ערבית, שהביאו המגורשים עימם כחלק מהשכלתם והנחילו אותו לבאים אחריהם.

הנטיה אל האלגוריה והאלגוריאציה של יצירות קדומות והאפולוגטיקה שהזכרנו מלמדות כי משבר הגירוש יצר אי אומון וחוסר ביטחון כלפי התרבות החילונית ושירת החול. השירה הזו מגוייסת מעתה אל הדידקאטיקה, אל לימוד התורה ואל כיוון הקודש, לכל היותר יש בה גם ממד נייטראלי הבא לידי ביטוי בשירי ידידות ודברי רעות, כגון חידות ומכתמי מוסר. החיבה אל שירת החול ויצר היצירה בתחום זה מוצאים דרכים אל האלגוריה, בעיקר שירי חשק באהבת התורה. אך גם שירת היין ושירת הטבע המלווה אותם מוצאות דרכן אל שירת הקודש במתכונת אלגורית בנושא הגלות והגאולה. כך בנויים שירים לא מעטים משירי מנדיל, והם מבשרים את המגמה של 'קידוש' המוטיבים והציורים של שירת החול, זו תופעה שתעלה בעוצמה גם בשירת ר' ישראל נג'ארה במזרח.¹⁷

תופעה נוספת העולה מתחושת המשבר שלאחר הגירוש היא ריבוי הכתיבה של קינות — לאומיות ואישיות — משל מצאו בכתיבה זו מקום לפרוק את צערם וכאבם. על רקע ריבוי הקינות הלאומיות הכלליות בולט מיעוטן של הקינות העוסקות באופן ישיר בגירוש ספרד.¹⁸ הכתיבה המרובה של קינות ניכרת מריבוי קובצי הקינות שהגיעו לידינו ומן המאמץ שהשקיעו בכתיבתן. קובץ הקינות ככתב-יד 26 בספריית בית מדרש לרבנים בפאריס יכול להיחשב קובץ קינות מייצג. הוא כולל מאות קינות שכתבו חכמי אלג'יר במאות ה"ז והי"ז. רובו קינות לאומיות ומיעוטן קינות אישיות על פטירתם של חכמים מבני המקום. בין הקינות הלאומיות קינות ארוכות ביותר

16 יהלום, רנסאנס, עמ' 22-23.

17 על מנדיל — ראה: חזן, מנדיל. על נג'ארה — ראה: מירסקי, עמ' 505-713.

18 ראה סקירה: דוד.

ומורכבות בתבניתן, ואחת התבניות אף הפכה לדגם שעבר מדור לדור. על-פי דגם זה כתובה הקינה של ר"פ שוואט, 'מי לא יירא גערת אריה'¹⁹ וקדמו לה קינות שכתבו ר' מנדיל אבי זמרה, רבי נתנאל קרקש ועוד. המסורת של הרחבת היצירה בסוג זה דווקא עוברת לדורות הבאים, ולא מעטים הם קובצי הקינה בני המאה הי"ח והי"ט. נדמה שמסורת ארוכה זו תרמה לא מעט לרמתו הספרותית של סוג הקינה בכתיבתם של בני צפון אפריקה.²⁰

על השתית זו של שירה ופיוט שהונחה בידי הדור הראשון לגירוש בנו בני הדורות הבאים את בניינה של השירה בצפון אפריקה. מסורת זו ניכרת היטב בקובץ השירים שב'עומר השכחה', בקרב בני הדור השני בשירת אברהם בן יעקב גאבישון, שהוא נכד מחבר הקובץ וממשיך את מסורת זקנו ביצירתו הפורייה. מחזור אלג'ר קלט יצירות שונות של בני המקום, כגון: ר' אברהם בן טוואה, ר' סעדיה זראפה, צאצאי הרשב"ץ²¹ ועוד, בעיקר ניכרת יצירתם בקומפוזיציות הפייטניות שהעמידו חכמי אלג'ר לזכר ההצלה שהיתה להם מפני קארלוס מלך ספרד בשנת בק"ר (1542). לשבת שלפני הפורים השני (מעין שבת זכור) כתבו מערכת פיוטים סביב תפילת נשמת ופיוטי מי כמוך — כולם בעניין הנס וההצלה, שנכתבו בידי פייטנים שונים.²² שיאה של מסורת השירה בתקופה זו הוא ביצירתו של המשורר המתונן יצחק מנדיל אבי זמרה, פייטנו הגדול של המרכז הצפון אפריקאי.

סיכום

בתקופת הגזרות ועקב הגירוש מספרד נוצר מתח עז בין מגמת השעשועים והמאניריזם שעלו בשירת ספרד המאוחרת ובין מגמה של חשבון נפש ותשובה שעלו כתוצאה מן הגירוש. המגמה הראשונה ביקשה לשמר את התרבות היהודית שהתפתחה בספרד, להזהרות עם המשוררים שהיו מיוצריה ועם ההווי ואורח החיים בקהילות ספרד במאות הי"ד והטו"ו. המגמה השנייה נובעת מתחושת המועקה הכבדה עקב הגירוש.

הפירוד נחשב לאויב הגדול ביותר בתרבות היהודית הספרדית במשך הדורות, והנה בא 'פירוד' זה ממקור גידולם וחיותם, מספרד, והרס את תחושת העליונות הספרדית על קהילות ישראל האחרות. דבר זה לא היה יכול לעבור ללא חשבון נפש, ובכל זאת מעטים השירים העוסקים ישירות בגירוש, וכבר תהו חכמים על כך. הווה אומר, כי את חשבון נפשם עשו גולי ספרד וצאצאיהם בדרכי עקיפין, ואלה ניכרות בשירה וביחס אליה: ביחס לתלמוד ובפיתוח השירה הדידאקטית, בהתנצלות על שירי החשק ובאלגוריוזאציה שלהם, בפיתוח של שירי קינה לאומיים ואישיים וכן

21 ראה: ויינשטיין.

22 ראה: חזן, תמורות.

19 ראה: חזן, פרג'י, עמ' 67-70.

20 ראה: חזן, שירי קינה.

בחיפוש קרבת המגורשים ובחילופי איגרות ושירים ביניהם. ואולי אף בהעמדת חבורות נוגנים, כותבי שירה ודורשיה.²³

23 הד לכך בשירו של ר"א בן זמרה לר"א בן בקראט, 'גני זמיר הן נתנו חילים'.

הפניות ביבליוגרפיות

אסף	ש' אסף, 'פירוש התורה לרבנו אפרים', בתוך: מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט, ניריורק תרצ"ו, עמ' א-ח.
בן-ששון דוד	ח"ה בן-ששון, 'קינה על גירוש ספרד', תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 59-71.
דוידזון היירשברג ויינשטיין	א' דוד, 'קינה לא ידועה על גירוש ספרד', פעמים, 49 (תשנ"ב), עמ' 24-31. י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א-ד, ניריורק תרפ"ה-תרצ"ג.
חזן, בוגנאח חזן, מנדיל	ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א-ב, ירושלים תשכ"ה. מ' ויינשטיין, 'על קהילות יהודיות באלג'יר בין השנים 1300-1800', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוני' ברי-אילן, רמת-גן תשל"ה.
חזן, פרגי	א' חזן, פיוטי רבי משה בוגנאח איש טריפולי, ירושלים תשמ"ט.
חזן, שירי קינה	— — —, 'שמונה פיוטי מוחרך לשבת חתונה למנדיל אביזמרה', בתוך: פרקי שירה — מגנוז השירה והפיוט של קהילות ישראל, רמת-גן תש"ן, עמ' 147-162.
חזן, שלוחות	— — —, שירי פרגי שוואט, ירושלים תשל"ו.
חזן, תמורות	— — —, 'שירי הקינה לרדב"א חסין — טיכם וייחודם', מקדם ומים, ד (תשנ"א), עמ' 13-24.
טולידאנו יהלום	— — —, 'מספרד לשלוחותיה — מורשת השירה בלגוליה', פעמים, 26 (תשמ"ד), עמ' 46-52.
מירסקי מרעלי	— — —, 'תמורות בסוגי השיר העברית בצפון אפריקה — מערכת הפיוטים סביב פילת נשמת', ספונות, סדרה חדשה, ספר שני (יז), תשמ"ג, עמ' 339-366.
נאיבואר נקאה סירה	י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א.
עובדיה פגיס	י' יהלום, 'רנסאנס עברי בשלוחותיה של תרבות ספרד', פעמים, 26 (תשמ"ו), עמ' 9-28.
שירטית	א' מירסקי, הפיוט — התפתחותו בארץ ישראל והגולה, ירושלים תש"ן. י' מרעלי, 'צפנת פענח — פליטת שירי הריב"ש והרשב"ץ זיע"א', קובץ על יד, ז (תרנ"ו-תרנ"ז).
שירמן, השירה העברית	נאיבואר (מהדיר), מלאכת השיר לרבי סעדיה דנאן, פרנקפורט 1865.
שירמן, סליחות	ר' אפרים נקאה, שער כבוד ה', תוניס תרס"ב.
שירמן, שירים חדשים	הרב ר"ש סירה, ספר עומר השכחה לר"א גאבישון, מהדורה מצולמת בתוספת אחרית דבר, ירושלים תשל"ג.
שירת בן זמרה	ר"ד עובדיה, פאס וחכמיה, ב, ירושלים תשל"ט.
שירת בן בקראט	ד' פגיס, 'שירי תמונה עבריים ועוד צורות מלאכותיות', הספרות, 25 (1977), עמ' 13-27. נדפס שוב בספרו: השיר דבור על אופניו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 81-108.
	י' שירטית, 'ר' אברהם בן בקראט ושירתו', הרצאה בעל-פה בקונגרס הבינלאומי הרביעי של 'משגב ירושלים', קיץ תשנ"ב.
	ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א-ב, ירושלים ותל-אביב תשט"ז.
	— — —, 'סליחות מנהג ספרד', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 81-124.
	— — —, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו.
	שירת ר"א בן זמרה בכ" עמאר 6, ושירת ר"א בן בקראט בכ" גינצבורג 214.